Języki, automaty i obliczenia

Wykład 11: Obliczalność i nieobliczalność

Sławomir Lasota

Uniwersytet Warszawski

6 maja 2015

Plan

Maszyny Turinga

Maszyny Turinga:

$$\longleftarrow \qquad q \qquad \longrightarrow$$
$$\nabla$$

...	$\mathbb{B}$	$\mathbb{B}$	$\mathbb{B}$	a	b	a	a	b	a	b	$\mathbb{B}$	$\mathbb{B}$	...

Język (problem) $L \subseteq A^*$ nazywamy

częściowo rozstrzygalnym, albo *rekurencyjnie przeliczalnym*,

jeśli $L = L(\mathcal{M})$ dla pewnej maszyny Turinga $\mathcal{M}$.

Słowo $w \in A^*$ nazywamy *instancją* problemu.

Przykład

Dane wejściowe: graf skierowany G

Wynik: rozstrzygnąć, czy G ma cykl Hamiltona?

Graf można opisać jako słowo nad $A = \{0, 1, \#\}$, np. 110#101#001

$$\text{maszyna } \mathcal{M} \qquad \longmapsto \qquad \text{kod}_{\mathcal{M}} \in \{0,1\}$$

Maszynę $\mathcal{M}$ można opisać jako słowo $\text{kod}_{\mathcal{M}} \in \{0,1,\#\}^*$, na przykład

$$00\#000000\#001000\#000011\#000\#\#000100\#001\#010000\#100\#001\#\# \ldots$$

albo jako słowo $\text{kod}_{\mathcal{M}} \in \{0,1\}^*$, na przykład

$$00\ 1\ 000000\ 1\ 001000\ \ 000011\ \ 000\ \ \ 000100\ \ 001\ \ 010000\ \ 100\ \ 001\ \ldots$$

Twierdzenie

Język uniwersalny (problem stopu)

$$\begin{aligned} L_u &= \{\ \ (\mathcal{M}, w) \quad : \ w \in L(\mathcal{M})\} \\ L_u &= \{kod_{\mathcal{M}}\,\$\,w \ : \ w \in L(\mathcal{M})\} \ \subseteq \ \{0,1,\$\}^* \end{aligned}$$

jest rekurencyjnie przeliczalny.

Pytanie

Czy każdy język jest rekurencyjnie przeliczalny?

Problem nie rekurencyjnie przeliczalny

Maszyny Turinga $=$ słowa nad $\{0,1\}$:

$$\text{kod}_{\mathcal{M}} \in \{0,1\}^* \quad \longleftarrow \quad \text{maszyna } \mathcal{M}$$

$$w \in \{0,1\}^* \quad \longmapsto \quad \text{maszyna } \mathcal{M}(w) = \begin{cases} \mathcal{M}, & \text{jeśli kod}_{\mathcal{M}} = w \\ \mathcal{M}_{\emptyset}, & \text{w p.p.} \end{cases}$$

$$L(\mathcal{M}_{\emptyset}) = \emptyset$$

Język „przekątniowy”:

$$L_p = \{w : w \notin L(\mathcal{M}(w))\}$$

Twierdzenie

Język L_p nie jest rekurencyjnie przeliczalny.

Dowód:

paradoks golibrody

Maszyny Turinga $=$ słowa nad $\{0,1\}$:

$$\mathrm{kod}_{\mathcal{M}} \in \{0,1\}^* \qquad \longleftarrow \qquad \text{maszyna } \mathcal{M}$$

$$w \in \{0,1\}^* \qquad \longmapsto \qquad \text{maszyna } \mathcal{M}(w) = \begin{cases} \mathcal{M}, & \text{jeśli } \mathrm{kod}_{\mathcal{M}} = w \\ \mathcal{M}_\emptyset, & \text{w p.p.} \end{cases}$$

$$L(\mathcal{M}_\emptyset) = \emptyset$$

Język „przekątniowy”:

$$L_p = \{w : w \notin L(\mathcal{M}(w))\}$$

Twierdzenie

Język L_p nie jest rekurencyjnie przeliczalny.

Dowód:

paradoks golibrody

Przypuśćmy, że $L(\mathcal{M}_p) = L_p$. Niech $w_p = \mathrm{kod}_{\mathcal{M}_p}$. Wtedy

$$w_p \in L_p \iff w_p \notin L(\mathcal{M}(w_p)) \iff w_p \notin L(\mathcal{M}_p) \iff w_p \notin L_p$$

Plan

Deterministyczna maszyna Turinga $\mathcal{M} = (A, Q, q_0, q_{\mathsf{tak}}, T, \mathbb{B}, \delta)$

- $q_{\mathsf{tak}} \in Q$ – stan akceptujący
- $\delta : (Q - \{q_{\mathsf{tak}}\}) \times T \to Q \times T \times \{\leftarrow, \circlearrowright, \rightarrow\}$

Twierdzenie

Dla każdej maszyny Turinga istnieje równoważna maszyna deterministyczna.

Dowód:

?

Deterministyczna maszyna Turinga $\mathcal{M} = (A, Q, q_0, q_{\mathsf{tak}}, q_{\mathsf{nie}}, T, \mathbb{B}, \delta)$

- $q_{\mathsf{tak}} \in Q$ – stan akceptujący
- $q_{\mathsf{nie}} \in Q$ – stan odrzucający
- $\delta : (Q - \{q_{\mathsf{tak}}, q_{\mathsf{nie}}\}) \times T \to Q \times T \times \{\leftarrow, \circlearrowright, \to\}$

Konfiguracje *końcowe*:

$$T^* \{q_{\mathsf{tak}}, q_{\mathsf{nie}}\}\, T^* \;=\; \{w\, q\, w' \;:\; q \in \{q_{\mathsf{tak}}, q_{\mathsf{nie}}\};\; w, w' \in T^*\}$$

Deterministyczna maszyna Turinga $\mathcal{M}$ *zatrzymuje się* dla słowa wejściowego w jeśli

$$q_0\, w \longrightarrow^*_{\mathcal{M}} c$$

dla jakiejś konfiguracji końcowej c. Maszyna $\mathcal{M}$ jest *całkowita*, jeśli zatrzymuje się dla każdego słowa wejściowego.

Przykład (maszyna całkowita i deterministyczna)

$$L(\mathcal{M}) \;=\; \{a^n b\, a^n \;:\; n \in \mathbb{N}\}$$

	a	b	$\mathbb{B}$	$\#$
$\text{start}_{\rightarrow}$	$(\text{cont}_{\rightarrow}, \#, \rightarrow)$	$(\text{check}, b, \rightarrow)$	$(\text{nok}, \mathbb{B}, \circlearrowleft)$	$(\text{nok}, \#, \circlearrowleft)$
$\text{cont}_{\rightarrow}$	$(\text{cont}_{\rightarrow}, a, \rightarrow)$	$(\text{cont}_{\rightarrow}, b, \rightarrow)$	$(\text{start}_{\leftarrow}, \mathbb{B}, \leftarrow)$	$(\text{start}_{\leftarrow}, \#, \leftarrow)$
$\text{start}_{\leftarrow}$	$(\text{cont}_{\leftarrow}, \#, \leftarrow)$	$(\text{nok}, b, \circlearrowleft)$	$(\text{nok}, \mathbb{B}, \circlearrowleft)$	$(\text{nok}, \#, \circlearrowleft)$
$\text{cont}_{\leftarrow}$	$(\text{cont}_{\leftarrow}, a, \leftarrow)$	$(\text{cont}_{\leftarrow}, b, \leftarrow)$	$(\text{nok}, \mathbb{B}, \circlearrowleft)$	$(\text{start}_{\rightarrow}, \#, \rightarrow)$
check	$(\text{nok}, a, \circlearrowleft)$	$(\text{nok}, b, \circlearrowleft)$	$(\text{nok}, \mathbb{B}, \circlearrowleft)$	$(\text{ok}, \#, \circlearrowleft)$

Język (problem) $L \subseteq A^*$ nazywamy

rozstrzygalnym, albo *rekurencyjnym*,

jeśli $L = L(\mathcal{M})$ dla pewnej całkowitej deterministycznej maszyny Turinga $\mathcal{M}$.

Pytanie

Czy języki bezkontekstowe są rozstrzygalne? A ich dopełnienia?

Problemy rozstrzygalne

Język (problem) $L \subseteq A^*$ nazywamy

rozstrzygalnym, albo *rekurencyjnym*,

jeśli $L = L(\mathcal{M})$ dla pewnej całkowitej deterministycznej maszyny Turinga $\mathcal{M}$.

Pytanie

Czy języki bezkontekstowe są rozstrzygalne? A ich dopełnienia?

Fakt

Jeśli $L \subseteq A^*$ jest rozstrzygalny to $\bar{L} = A^* - L$ też.

Pytanie

Problem stopu

$$L_u = \{\mathrm{kod}_{\mathcal{M}} \$ w \ : \ w \in L(\mathcal{M})\}$$

jest częściowo rozstrzygalny. Czy jest rozstrzygalny?

Twierdzenie

Problem stopu L_u jest nierozstrzygalny.

Dowód:

Przypuśćmy, że $L_u = L(\mathcal{M}_u)$, dla całkowitej deterministycznej maszyny M_u. Skonstruujemy (całkowitą deterministyczną) maszynę M_d dla języka L_d...

rysunek

Przykładowe problemy nierozstrzygalne:

Pustość języka maszyny Turinga

Dane:	maszyna Turinga $\mathcal{M}$
Wynik:	czy $L(\mathcal{M}) = \emptyset$?

Uniwersalność języka bezkontektowego

Dane:	język bezkontekstowy $L \subseteq A^*$
Wynik:	czy $L = A^*$?

Fakt

Jeśli L i $\bar{L}$ są częściowo rozstrzygalne, to są rozstrzygalne.

Dowód:

Z dwóch niedeterministycznych maszyn M i $\bar{M}$ dla języków L i $\bar{L}$ skonstruujemy całkowitą deterministyczną maszynę dla L...

rysunek

Wniosek

Dla każdego języka L zachodzi dokładnie jeden z warunków:

- *L jest rozstrzygalny (i $\bar{L}$ też)*
- *L jest częściowo rozstrzygalny, $\bar{L}$ nie jest częściowo rozstrzygalny*
- *$\bar{L}$ jest częściowo rozstrzygalny, L nie jest częściowo rozstrzygalny*
- *L i $\bar{L}$ nie są częściowo rozstrzygalne*

Plan

Relację $R \subseteq (A^*)^n$ możemy utożsamić z językiem

$$L_R \;=\; \{w_1\$w_2\$\ldots\$w_n \;:\; (w_1, w_2, \ldots, w_n) \in R\}$$

Funkcję częściową $f : (A^*)^n \to A^*$ nazywamy

częściowo obliczalną, albo *częściowo rekurencyjną*,

jeśli

$$L_f \;=\; \{w_1\$w_2\$\ldots\$w_n\$f(w_1, w_2, \ldots, w_n) \;:\; (w_1, w_2, \ldots, w_n) \in \mathrm{dom}(f)\}$$

jest językiem częściowo rozstrzygalnym.

Całkowitą, częściowo obliczalną funkcję $f : (A^*)^n \to A^*$ nazywamy

obliczalną, albo *rekurencyjną*.

Deterministyczna maszyna Turinga $\mathcal{M} = (A, Q, q_0, q_{\text{wynik}}, T, \mathbb{B}, \delta)$

- $q_{\text{wynik}} \in Q$ – stan końcowy
- $\delta : (Q - \{q_{\text{wynik}}\}) \times T \to Q \times T \times \{\leftarrow, \circlearrowleft, \rightarrow\}$

Funkcja częściowa

$$F(\mathcal{M}) : (A^*)^n \to A^*$$

obliczana przez maszynę $\mathcal{M}$:

$$F(\mathcal{M})(w_1, \ldots, w_n) = v \iff q_0\, w_1 \$ w_2 \$ \ldots \$ w_n \longrightarrow^*_{\mathcal{M}} q_{\text{wynik}}\, v$$

Funkcję częściową $f : (A^*)^n \to A^*$ nazywamy

częściowo obliczalną, albo *częściowo rekurencyjną*,

jeśli $f = F(\mathcal{M})$ dla jakiejś maszyny $\mathcal{M}$.

Pytanie

Czy te dwie definicje są równoważne?

Podsumowanie

	niedeterministyczne maszyny Turinga	całkowite deterministyczne maszyny Turinga
języki (problemy)	częściowo rozstrzygalne rekurencyjnie przeliczalne	rozstrzygalne rekurencyjne
funkcje	częściowo obliczalne częściowo rekurencyjne	obliczalne rekurencyjne

Plan

1. Problemy częściowo rozstrzygalne
2. Problemy rozstrzygalne
3. Funkcje (częściowo) obliczalne
4. Jak dowodzić nierozstrzygalności?

Problem $L \subseteq A^*$ *redukuje się* (sprowadza się) do problemu $K \subseteq B^*$ jeśli istnieje funkcja obliczalna

$$f : A^* \to B^*$$

taka, że

$$w \in L \iff f(w) \in K, \quad \text{dla każdego } w \in A^*.$$

rysunek

Ozn. $L \leq K$, gdy L redukuje się do K.

Fakt

Jeśli $L \leq K$ to $\bar{L} \leq \bar{K}$.

Fakt

Jeśli $L \leq K$ i problem K jest (częściowo) rozstrzygalny to problem L jest też (częściowo) rozstrzygalny.

Dowód:

...

rysunek

Problem stopu

Dane:	maszyna Turinga $\mathcal{M}$ nad alfabetem $\{0,1\}$ i słowo $w \in \{0,1\}^*$
Wynik:	czy $w \in L(\mathcal{M})$?

$\leq$

Niepustość języka maszyny Turinga

Dane:	maszyna Turinga $\mathcal{M}$
Wynik:	czy $L(\mathcal{M}) \neq \emptyset$?

funkcja obliczalna:	$\mathcal{M}, w$	$\longmapsto$	$\mathcal{M}'$
poprawność:	$w \in L(\mathcal{M})$	$\iff$	$L(\mathcal{M}') \neq \emptyset$

Maszyna $\mathcal{M}'$ działa następująco:

- ignoruje swoje słowo wejściowe
- pisze na taśmie słowo w
- symuluje maszynę M na słowie w
- akceptuje, gdy M akceptuje

Dowód nierozstrzygalności

Pustość języka maszyny Turinga

Dane: maszyna Turinga $\mathcal{M}$

Wynik: czy $L(\mathcal{M}) = \emptyset$?

$$\leq$$

Uniwersalność języka bezkont.

Dane: język bezkontekstowy $L \subseteq A^*$

Wynik: czy $L = A^*$?

funkcja obliczalna: $\mathcal{M} \longmapsto \mathcal{G}$

poprawność: $L(\mathcal{M}) = \emptyset \iff L(\mathcal{G}) = A^*$

Bieg maszyny $\mathcal{M}$: $\rho = c_0 \longrightarrow_{\mathcal{M}} c_1 \longrightarrow_{\mathcal{M}} \dots \longrightarrow_{\mathcal{M}} c_n$

$$\mathrm{kod}_\rho = \$c_0\$c_1\$ \dots \$c_n\$$$

Niech $L(\mathcal{G}) = \overline{\{\mathrm{kod}_\rho : \rho \text{ bieg akceptujący maszyny } \mathcal{M}\}}$

Fakt

Język $\overline{\{c\$c' : c \longrightarrow_{\mathcal{M}} c'\}}$ jest bezkontekstowy.

Problem odpowiedniości Posta (PCP)

Dane: ciąg par słów $(w_1, v_1), \ldots, (w_n, v_n)$

Wynik: czy istnieje niepusty ciąg $(i_1, \ldots, i_m)$ t. że $w_{i_1} \ldots w_{i_m} = v_{i_1} \ldots v_{i_m}$?

Odpowiedni ciąg $(i_1, \ldots, i_m)$ nazywamy *rozwiązaniem*.

Przykład

Instancja

$$(b, bbb),\ (babbb, ba),\ (ba, a)$$

1	b	bbb
2	babbb	ba
3	ba	a

ma rozwiązanie $(2, 1, 1, 3)$:

$$babbb\ b\ b\ ba = ba\ bbb\ bbb\ a$$

a poniższa instancja nie ma rozwiązań:

$$(ba, bab),\ (abb, bb),\ (bab, abb)$$

1	ba	bab
2	abb	bb
3	bab	abb

Twierdzenie

Problem odpowiedniości Posta jest nierozstrzygalny.

Ograniczony problem odpowiedniości Posta (ograniczony PCP)

Dane: ciąg par słów $(w_1, v_1), \ldots, (w_n, v_n)$

Wynik: czy istnieje niepusty ciąg $(i_1, \ldots, i_m)$ t. że $w_{i_1} \ldots w_{i_m} = v_{i_1} \ldots v_{i_m}$ i $i_1 = 1$?

Lemat

Ograniczony PCP $\leq$ PCP.

Dowód:

1	b	bbb
2	babbb	ba
3	ba	a

$\longmapsto$

0	∗b∗	∗b∗b∗b
1	b∗	∗b∗b∗b
2	b∗a∗b∗b∗b∗	∗b∗a
3	b∗a∗	∗a
4	$	∗$

$(1, i_2, \ldots, i_m)$ jest rozwiązaniem $\iff$ $(0, i_2, \ldots, i_m, n+1)$ jest rozwiązaniem

Lemat

Problem stopu $\leq$ ograniczony PCP.

Dowód:

Bieg akceptujący maszyny $\mathcal{M}$ na słowie w, czyli $q_0 w \longrightarrow_{\mathcal{M}} c_1 \longrightarrow_{\mathcal{M}} \ldots \longrightarrow_{\mathcal{M}} c_n$, odpowiada rozwiązaniu PCP postaci $\$q_0 w\$c_1\$ \ldots \$c_n\$d_1\$ \ldots \$d_j\$q_{\mathrm{tak}}\$\$$.

$\mathcal{M}, w \qquad \longmapsto$

	$\$$	$\$q_0 w\$$	
	0	0	
	1	1	
	$\mathbb{B}$	$\mathbb{B}$	
	$\$$	$\$$	
	$q\ a$	$q'\ a'$	jeśli $(q, a, q', a', \circlearrowleft) \in \delta$
	$q\ a$	$a'\ q'$	jeśli $(q, a, q', a', \rightarrow) \in \delta$
	$b\ q\ a$	$q'\ b\ a'$	jeśli $(q, a, q', a', \leftarrow) \in \delta$
	$q\ \$$	$a'\ q'\ \$$	jeśli $(q, \mathbb{B}, q', a', \rightarrow) \in \delta$
	$\$\ q\ a$	$\$\ q'\ \mathbb{B}\ a'$	jeśli $(q, a, q', a', \leftarrow) \in \delta$
	$\ldots$	$\ldots$	
	$q_{\mathrm{tak}}\ a$	q_{tak}	
	$a\ q_{\mathrm{tak}}$	q_{tak}	
	$q_{\mathrm{tak}}\ \$\$$	$\$$	

Twierdzenie

Każdy problem częściowo rozstrzygalny redukuje się do problemu stopu.

Dowód:

Niech L częściowo rozstrzygalny i niech $L = L(\mathcal{M})$.

funkcja obliczalna:	w	$\longmapsto$	$\mathcal{M}, w$
poprawność:	$w \in L(\mathcal{M})$	$\iff$	$w \in L(\mathcal{M})$

W następnym odcinku:

Gramatyki równoważne maszynom Turinga